

A NÉ. 16. számában olvasható Hoffmann István kandidátusi vitájának közlése, mely – miként a személyes megjegyzésekből megismerhettem – a NÉ. olvasóinak meglegedését vívta ki. Az elkezdett utat követve szakfolyóiratunk most egy hasonló minősítési eljárást mutat be: Mező András akadémiai doktori vitáját. Köszönöm, hogy mind a jelölt (azóta az MTA doktora), mind az opponensek és egy bírálóbizottsági tag hozzájárultak írásaiknak az Értesítőben való megjelenéséhez.

A szerkesztő

Opponensi vélemény Mező Andrásnak „Magyarország patrocíniumi helynevei” című akadémiai doktori értekezéséről

1. A nyelv tudományos vizsgálata nagyjából három fő szempont szerint történhetik. Vizsgálhatjuk azt, hogy a nyelv hogyan működik a szinkroniában; hogy milyen volt és hogyan változott a diakroniában; és hogy mit vall a társadalom anyagi és szellemi műveltségére vonatkozóan. Nagy tévedés, sőt káros szembeállítás azon vitatkozni, hogy melyik a fontosabb, melyik a tudományosabb. Amúgy sem létező hierarchiájukat nem határozhatja meg, hogy szemléletüket és módszerüket milyen kölcsönös függőségek jellemezhetik. Hogy ki melyik kutatási változatot kedveli és műveli, az hajlamaitól, érdeklődésétől függ, de nyelvész voltát nem minősíti: nem általa lesz valaki – hogy úgy mondjam – tudósabb, nyelvészebb a másiknál, hanem kizárólag produkciója színvonalától, témájának kidolgozottsági szintjétől, ahhoz kapcsolódó problémalátásától függően.

Mindezt azért bocsátom előre, mert jórészt importált, adaptált divatjelenségeként ferde nézetek kezdenek nálunk lábrakapni a nyelvészet és a

nyelvész mivoltát illetően. Én mindenesetre azokkal tartok, akik vallják: magas tudományos értékű, hasznos nyelvészeti tevékenységet végez az is, aki a nyelvet abból a célból veszi vallatóra, hogy milyen, sokszor csak benne rejlő, belőle kihüvelyezhető ismeretanyagot hordoz általában az emberi kultúra, az anyanyelvet tekintve közvetlenül a nemzeti kultúra sokszínű területeinek megismerése számára.

Jól ismeretes, hogy e tekintetben a névtannak kiemelkedő szerepe van. A névadás termékei – ha vizsgálatuk a nélkülözhetetlen nyelvtudományi alapok birtoklása mellett kellő filológiai, történeti-művelődéstörténeti, pszichológiai, szociológiai stb. jártassággal párosul – a nyelvi elemek közül talán a legszélesebb körben nyithatják ki a nyelv kultúrahordozó szerepének tárházát.

Nos, ennek a nyelvtudományi kutatási irányzatnak eddigi munkássága alapján is nagyon jeles képviselője volt Mező András, aki mostani értekezésével újabb és nagyon erős bizonyosságot adja ebbéli rátermettségének, hozzáértésének és nem utolsósorban a munkaterület iránti elkötelezettségének. Művét már csak azért is érdeklődéssel vártam és nagy élvezettel olvastam, mert az ilyen típusú nyelvészetet magam is különösen kedvelem, s a dolgozat szoros tematikájába is itt-ott belekóstolgattam. Mező értekezése a témának olyan színvonalú kidolgozását állította eléem, amely e munkát az én ítéletem szerint a magyar névtan legjobb részmonográfiáinak sorába emeli.

2. A mű általános erényeit bőven sorolhatnám, de talán elegendő lesz itt néhányra utalnom.

Minden ilyen természetű munkának nagy értéke az adattár, de Mező András dolgozatán ez a megállapítás súlyozottan vonatkozik. Talán nem is jó a munkának azt a nagy részét kitevő anyagát, mely az egyes védőszenetek betűrendjét követve a patrocíniumokra vonatkozóan minden tudnivalót összesűrit, ily néven nevezni, hiszen a helynévi adatok felsorakoztatásán túlmenően a védőszenetre vonatkozó ismeretektől a templomcímeken át az esetleges névváltozások okainak taglalásáig és a nevek nyelvi magyarázataiig bezárólag mindent együtt találunk itt elvszerűen követett, logikus rendben. Igaz, hogy főként olyan szentnevek esetében, ahol a helységnevek tucatjainak adatai sorakoznak föl, nem könnyű egy-egy keresett helyet, nevet megtalálni, de e téren az elrendezés bármely megoldása nehézségeket okozhatott volna. A megyék betűrendje szerinti felsorakoztatásban – amely rendezési elvet a szerző követ – talán a megyenevek tipografikus kiemelése valamit segíthetett volna, bár itt is eleve tudni kellene, hogy a keresett helység melyik megyébe tartozott. De a lényeg nem ez, hanem az, hogy az adategybeállítások óriási méretű, a teljesség igényét magába foglaló és azt valószínűleg nagyon megközelítő adatgyűjtésre épülnek, nagy filológiai gondosságot árulnak el, közlésük a névadás minden lényeges elemét felöleli.

A szerzőnek igen nagy nehézségekkel kellett megküzdenie azokkal a rendszerint latin formulákkal körülírt megnevezésekkel kapcsolatban, ahol a templomnév (rendháznév stb.) és a helységnév viszonyát kellett minősítenie. Tömeges jelentkezése fordul elő e problémának az 1332–7-es pápai tizedjegyzékben, ahol a *de Sancto Benedicto*, *de Sancto Martino*-féle jelöléseknek se szeri, se száma. Jó megoldást választ, amikor ezeket minden olyan esetben, amikor kimutatható helységnévi folytatás van, együtt tárgyalja. Nagy értéke a dolgozatnak a helységnévvé nem vált, hanem a templomcím szintjén elszigetelődött templomi patrocíniumoknak az összegyűjtése és gondos közlése.

Nagyon gondos válogatást igényelt annak a megállapítása vagy legalábbis valószínűsítése, hogy több, esetenként sok azonos nevű szent közül éppen melyik a magyarországi templom- és falunévadás alapja. E tekintetben a hazai szentkultusznak sok érdekes, fontos vonatkozását boncolgatja eredményesen Mező.

Nagy gondot fordít a szerző a névélettani vonatkozások, változások, váltakozások bemutatására. Így például a patrocíniumi eredetű és más névadási típusokba tartozó helységnevek viszonya, az azonos szentnévből lett helységnevek megkülönböztető jelzőinek névadási motivációi, a magyar és az idegen helységnevek párhuzama, szembenállása, felcserélődése, a *-falva*, *-háza*, *-telke* stb. utótagok tapadása és megannyi más, a nevek életével kapcsolatos kérdés áll figyelmének sűrűn ismétlődően a középpontjában.

Bár az egyes védőszentekhez kapcsolódó helynévanyag bemutatása ilymódon messze túlmutat egy szokványos „adattár” jellegén, Mező több összefoglaló fejezetet is szentel névanyaga sajátosságainak megvilágítására. Szól a mennyiségi szempontú számbavétel nehézségeiről, a *szent* jelző elmaradásával pusztá személynevé típusúvá alakult nevek problematikájáról, a nyugati és a keleti kereszténységhez tartozó szentnevek viszonyáról, a patrocíniumi eredetű helységnevek földrajzi megoszlásáról, időrendjéről stb. Részletesen elemző, bontó képet nyújt a patrocíniumi eredetű helynevek szerkezeti típusairól, a morfológiai és a szemantikai tipológia egyes kategóriáit nagy gonddal szétválasztva és jellemzőiben bemutatva. Különösen tetszett a szentnévi helynevekhez kapcsolódó elő- és utótagok problematikájának részletes elemzése.

Ugyancsak dicsérettel szólhatok az értekezés „külső” kellékeinek kiválóságáról. A mű átgondolt, pontosan kimért szerkezetben áll előttünk, világos tagolással, kifogástalan szerkesztettséggel, kimerült gondos fogalmazással, hibátlan helyesírással, tiszta, precíz külalakkal. Ilyennek kell lennie egy munkáját ambícióval, szeretettel gondozó kutató szellemi termékének. A ma vészesen szaporodó trehányiságnak nyoma sincs benne.

3. Komoly tartalmi kifogást az értekezéssel szemben a legjobb vagy ha tetszik: legrosszabb akarattal sem nagyon tudok emelni. Néhány kétségemet, egy-két hiányérzetemet (mert hisz' az opponensnek semmi sem drága) azért szóvá tenném, apróbb kifogásokból is főlemlítve párat.

Nem győzött meg a szerző azon véleményével, amelyben ugyan elismeri, hogy a templomi védőszentnév-adásban közrejátszhatott nálunk nyugat-európai kultúrhatás, ám a templomnév → helységnév fejlődésben ez már kizárható. Az természetesen nem vonható kétségbe, hogy e névadási szokást az azonosan adott helyzet: a templom és a falu kapcsolata folytán egy-egy nyelvben belső fejlődés is eredményezheti; de a névtípus európai nyelvföldrajzi helyzete mindenképpen egységes, egybefüggő kultúrkört jelez. A magyar nyelvterület e szempontból az itáliai, délnémet (felnémet) és dél-nyugati szláv területekkel a legszorosabban érintkezik. – Bizonyos „különleges” patrocíniumi nevek magyar-idegen párhuzamai is aligha mentesek nyelvi interferenciáktól: *Mindszent* ~ ném. *Allerheiligen*, *Szentkereszt*, spanyol *Santa Cruz*, olasz *Sancta Croce* stb.

Szívesen olvastam volna Mező András véleményét arról, hogy a Kárpát-medencében a névtípus sajátos nyelvföldrajzi helyzetén kívül (dél → északi, nyugat → keleti csökkenés) hogyan látja az itteni nyelvek közti viszonyt. A román egyházi és kronológiai, a kárpát-ukrán egyházi okok miatt kiesik, a horvát-szlavón és a szlovák viszonyát azonban a magyarhoz szerfölött érdekes volna vizsgálni. Nekem jó ideje feltűnt, hogy míg a horvát-szlavón vidékek középkori névanyagában igen nagy bőséggel jelen van a patrocíniumi helynévtípus, ez a későbbi századokban minimálisra zsugorodik, s ilyenféle adatváltozások nagy gyakorisága tapasztalható: *Szentkirály* → *Kraljevci*, *Szentgergely* → *Gregoravác*, *Szentmárton* → *Martinai*, *Szentpéter* → *Petrovina* stb. Úgy hiszem, ezt nem lehet csupán úgy magyarázni, hogy a középkorban számottevőbb volt e terület magyar lakossága vagy hogy nagy volt a magyar egyház befolyása. Inkább hajlanék afelé, hogy itt egyrészt az okleveles írásgyakorlat szokásai (magyar névalakok) és az élő, beszélt nyelv valósága (horvát névalakok) állnak szemben, illetőleg e névtípus horvát megfelelőiben a patrocíniumnév csak magában a névben jelent meg eredetileg is, a *svet* nélkül. A szlovák mintha közelebb állna e tekintetben a magyarhoz. E kérdés azért fontos, mert összefügg azzal, hogy e típus földrajzi elterjedése mennyiben járulhat hozzá – más helynévtípusokkal együtt – a középkori magyar települési terület meghatározásához.

Mező véleménye szerint a magyar patrocíniumi helynevekben csak „hivatalos” keresztnévi alakok szerepelnek, népi, becéző névformáik nem. Az elhárítás szerintem nem indokolt, az *Ága* (*Ágoston*), *Elye* (*Ellyás*), *Luka* (*Lukács*), *Jakó* (*Jakab*), *Derzs* (*Dezső* ~ **Dezsider*) ellentmondanak; a *Luka* és

társai Melich-féle magyarázata (a *Lukas* szövégi konszonánsának elhagyása) ma már nagyon túlhaladott álláspont, a *Luka* és társai szabályos rövidítés kicsinyítő képző morfológiájának. Itt jegyzem meg, hogy Mező többször is elfogadja Melichnek férfi keresztnelveink *-us* végének magyar elhagyásáról szóló, ma már semmiképpen helyt nem álló nézetét (maga Melich is visszavonta ezt).

Nem osztanám Mező András felfogását a helynevekben a védőszentnevek után szereplő *úr* és *asszony* megítélésében sem. A középkori magyarban az *úr* és az *asszony* titulus nemcsak a királynak és a királynénak járt ki, hanem tiszteletadó jelölő volt az egyházi nevekben ugyanúgy, mint a világiban. *Szent Simon úr*, *Szent Márk úr* és a többiek nem korábbi világi tisztségeik miatt kapták e titulust (részben nem is voltak uralkodók), hanem a szentek nevéhez csatlakozó megtisztelő értelmezőként; 1. már HB.: *Szent Péter urat*, vö. még An.: *Ürsüúr* stb., s ez ment alkalmanként tovább a helynévadásba is. Hogy a régi magyarban fordított szerkezetek is bőven voltak (*Úr Bernáld*, *Asszony Jakoba* stb.), az ne tévesszen meg, a kódexfordítások közvetlen latin befolyása tükröződik bennük. Hasonlók a *Keresztúr*-ok is, bennük persze nem a *kereszt*-et uralták, hanem a keresztre feszített Krisztust, sőt az egykori nyelvi tudat a *kereszt*-ben a *Christus*-t érezte bele (mint ahogy etimológiailag azonosak is). A *Boldogasszony* meg a *Beata Domina*, *Beata Virgo* egyszerű fordítása vö. a lat. *virgo* 'fiatal asszony' és a m. szűz régi 'tisztá erkölcsű nő' jelentését is.

Valószínűnek tartom, hogy a középkori magyar egyházi nyelvben a helynévadáson kívül, annak előzményeként is megvoltak azok a jórészt tudatos különbségtevések, amelyek a patrocíniumokban *Szentkirály* – *Szentistván*, *Szentiván* – *Szentjános*-féle megkülönböztetésekben tükröződnek. Az *Iván* névformában egyébként szláv hatást föltenni szükségtelen, teljesen szabályos magyar alakulat, egyik leggyakoribb Árpád-kori magyar névalakunk; a keleti szláv *Ivan*-nal egybeeső formája konvergens szláv és magyar hangváltozások eredménye.

Néhány vegyes apróság még: *Szeredaszentanna* jelzője nem *Nyárádszereda* közelsége miatt keletkezett, hanem azért, mert a régi székely fiúszékben, *Szeredaszék*-ben feküdt. – A m. *László* – Melich „makacssága” ellenére sem – nem származhat a lat. *Ladislaus*-ból csak a szláv *Vladislav*-ból. – Az *Örény* nem ismeretlen etimonú név, a m. *örvény* alakváltozata. – Vajon mi lehet az oka (én sem tudom), mért nincs *Szentferenc* helynevünk, mikor tisztelete Európa-szerte általános volt, viszonylag korán avatták szentté, hazai kultuszát többek között a Ferenc-legenda fordítása is jelzi, hazai templomcímekben is szép számmal előfordul? – A *terminusz* írásmód bántja a szememet (meg sértené a fületem).

Nagyon jó lett volna, ha a szerző néhány nagy elterjedtségű patrocínium-helynév, valamint néhány jellegzetes morfológiai típus földrajzi

elterjedtségét térképen szemléltette volna. Ezek viszonylag kis térképeken nem nagy helyet foglalóan is megvalósíthatók lettek volna, úgy, ahogy azt Kristó Gyula tette a Magyar Nyelv LXXIV. évfolyamában, de maga a szerző is Nyelvőrbeli közleményében. Hát még mennyire örülni lehetett volna egy nagy összesítő térképnek, amely a középkori magyar nyelvterület meghatározásához is fontos járulékot adhatott volna. Most több szempontból is megértem hiányukat, de ha a mű – mint nagyon remélem és fontosnak tartom – publikusan megjelenik, ajánlom a szerzőnek a szemléltető szempont figyelembevételét.

Bosszankodnom az értekezés olvasása során csak egy dolog miatt kellett – de arról Mező András nem tehet. A rossz kötés következtében a mű forgatása közben lapjaira esett szét, úgyszólván kezelhetetlenné vált.

4. Mint látható, kötekedő, kiigazító, többleteket kívánó megjegyzéseim egyike sem lényegbe vágó, olyan értelemben, amelyik e nagyon kitűnő munka egészének értékéből számottevő dolgot elvenne. Mező András értekezése a magyar nyelvészet és benne a magyar névtan magas tudományos színvonalú, kiemelkedő teljesítménye, s egyúttal a magyar művelődéstörténet igen jeles gyarapítója. Bár több hasonló születhetne a jövőben is.

Akadémiai doktori cím elfogadására nagy meggyőződéssel, a legmelegebben ajánlom.

Budapest, 1996. január 18.

DR. BENKŐ LORÁND
akadémikus

**Opponensi vélemény Mező András: Magyarország
patrociniumi helységnevei (11–15. század) című doktori
értekezéséről (361 oldal)**

I.

Már a 19. század elején, 1822-ben felfigyelt Csaplovics János arra, hogy „Őseink ájtatossága igen sok lakhelyeket szent és egyházi személyek ... után keresztelt meg. Így viselik ... szentek neveit 468 lakhelyek; legtöbb Sz. György 47, legkevesebb Sz. Jakab 9. Sz. György után következnek 43 Márton, 42